

תשובת ר' שמואל הלוי חקאן בעניין מקום הכהנים בעת נשיאת כפים וגלגוליה בפוסקים

הקדמה

התשובה המתפרסמת בזה נמצאת בקובץ שו"ת הנמצא בספריית היברו יוניון קולג' שבסינסינטי, מס' 160, ותצלומו במכון לתצלומי כתבי יד, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, ס' 17141 (להלן, בקיצור: הספרייה הלאומית). קובץ זה כולל אוסף של תשובות מגדולי רבני המאות הט"ז והי"ז, מהם הרדב"ז, ר' משה ב"ר יונתן גלאנטי, מהרשד"ם, ר' חיים שבת, ר' יוסף מטראני, ועוד. בעמודים קלג-קלה באה תשובה שהחותם עליה הוא שמואל הלוי. הואיל והיו כמה חכמים בשם זה,¹ עלינו לברר אפוא מי הוא החכם שלפנינו.

* מאמר זה נכתב לכתחילה כמנחת ש"י לכבוד פרופ' מ"ש הכהן פלדבלום, ועל כן בחרתי בנושא הקשור לכהן. לצערנו הרב, אדהכי והכי עלה הכהן למרום. יהיו דברי תורה אלו מוקדשים לעילוי נשמתו.

1 ראה החיד"א בשם הגדולים, מערכת גדולים, אות ש: "מה' שמואל הלוי הביא תשובותיו בס' פני משה ח"א סימן י"א וח"ב סימן כ"ח וסימן נ"ח וסימן נ"ט. ועיין מ"ש הרב מה' יוסף קצבי על תשובת מהר"ש הלוי אשר בפ"מ [פני משה] ח"א סימן י"א בספר רב יוסף סימן ח'. והרב מה' שמואל הלוי הנזכר הוא תלמיד הרב מהר"י מטראני ז"ל והוא רבו של הרב הגדול מהר"י רוזאניס ז"ל כמ"ש הרב ז"ל במשנה למלך פ' כ"ט דמכירה ז"ל, גם מורי הרב מהר"ש הלוי כך היה מלמדנו וכו' ע"ש". תשובה נוספת של ר' שמואל הלוי נתפרסמה בקובץ בית אהרן וישראל פ (תשנ"ט), עמ' ה-יא, ושם נוספו עוד כמה פרטים על אודותיו, וביניהם כי הוא מזכיר את זקיניו כך: "זוקיני הקדמון כמהר"ר רבינו כתב בספרו סי' קלו תשובה מגדולי קאטאלוניא על הגזירה שהיתה בטריג'יה". תשובה נוספת נתפרסמה שם, צ (תש"ס), עמ' ה-ח. נכדו נקרא אף הוא בשם ר' שמואל הלוי, כדברי החיד"א בכותבו סמוך לר' שמואל הקודם את הערך הבא: "מה' שמואל הלוי חברו וכן גילו של הרב מהר"י רוזאניס הנזכר כאשר ידענו מפום רבנן קדישי. והוא שקיל וטרי עם הרב משנה למלך בה' אישות, כנראה שהי' נכדו של הרב מהר"ש הלוי רבו הנזכר". וראה עוד פרטים על אודותיו בדברי ש"א רוזאניס, קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם, חלק ה, סופיא תרצ"ז-תרצ"ח, עמ' 8. בעניין ר' שמואל הלוי הקדום ראה עוד: מ' בניהו, "לזיהויו של ר' שמואל ב"ר משה בעל ההגהות בפירוש המשנה שככתב ידו של הרמב"ם", קרית ספר כח (תשי"ב-תשי"ג), עמ' 279; ד' תמר, שם נ (תשל"ה), עמ' 496; מ' בניהו, "חידושים על סוגיות התלמוד מבית מדרשו של ר' יוסף טאיטאצאק

לאחר הפסק שלפנינו, בעמ' קלה, באה הכותרת "פסקים של מהר"ר שמואל חכים הלוי ז"ל", והחתימה על התשובה היא כחתימה שנזכרה. במקום אחר, בעמ' קג, אנו מוצאים בראשו של פסק מאת ר' שמואל הלוי את התאריך "שלהי שנת הר"צ" (1530). אמנם עדיין אין בידינו פרטים נוספים, אך מצאנו כי ר' חיים בנבנשתי, המצטט כמה עניינים מהתשובה בעמ' קג בספרו כנסת הגדולה, או"ח סי' קכח, מביאה בשם "תשובת הר"ש חקאן הלוי ז"ל". בדומה לכך מצאנו בקובץ נוסף של שו"ת, כ"י מוסקבה-גינזבורג מס' 1585 (ס' 28020). כאן באות תשובות של מהר"י בירב, מהרשד"ם, וכן מ"הרב שמואל הלוי" (כג ע"א), וגם כאן נמצאת כעין כותרת "הרב שמואל חכים הלוי" (כט ע"א), ועל אותה תשובה חתום "הצעיר שמואל הלוי" ללא תוספת "חכים"; וכעין זה דומה שמצאנו במקום נוסף.² לפיכך, לאור האמור, נראה שבמקרה שלפנינו ר' שמואל הלוי, הוא ר' שמואל חכים, הוא ר' שמואל חקאן הלוי.³ נעמוד אפוא בקצרה על תולדותיו חכם זה.

ר' שמואל חקאן הלוי

ר' שמואל חכים⁴ או חקאן הלוי, היה מגדולי חכמי מצרים בראשית המאה הט"ז. מוצא

בקושטא, קרית ספר נא (תשל"ו), עמ' 309 הע' 8. בניהו מזהה את "הרש"ח" המופיע בכתבי יד שונים כר' שמואל חקאן. וראה עוד הע' 4, בדבר חכם נוסף בשם זה.

ר"ש אסף, מקורות ומחקרים, ירושלים תש"ו, עמ' 218–221, מסר את רשימת החכמים שתשובותיהם באות בכתב יד 94 8° (לשעבר 223) הנמצא בספרייה הלאומית בירושלים. בין התשובות אנו מוצאים ארבע תשובות מאת שמואל הלוי ו' חכים, וחמש תשובות מאת שמואל הלוי. ר"ש אסף העיר שם כי ככל הנראה המדובר באותו חכם. אציין גם לרח"ו דימיטרובסקי במאמרו "בית מדרשו של מהר"י בירב בצפת", ספר צפת, חלק ב (ירושלים תשכ"ד), עמ' צז, שציין לתשובה של ר' שמואל הלוי בכ"י הסמינר בניו יורק בעניין הפולמוס על אודות קידושי הנערה מטרבלס. בהערה 2 הוא מזהה אותו עם ר"ש חכים, על פי האמור בבית יוסף תו"מ סוף סי' לו, ששם הביא קטע מדברי ר"ש חכים הנמצא כך ככתבו וכלשונו בתשובה זו.

יש להעיר כי לעתים חתם "ר' שמואל ב"ר משה הלוי", ראה לקמן הע' 7. ברור כי העובדה שר' שמואל חותם בצורה שונה על תשובותיו, מקשה לעתים על זיהויו.

מרבית הפרטים כאן נלקחו מא' אשתור-שטראוס, תולדות היהודים במצרים וסוריה, ב, ירושלים תשי"א, עמ' 481–484. בסוף דבריו, הע' 63, מאשש אשתור את השערות התוקרים שזיהו ר' שמואל הלוי נוסף במצרים בזמן שמהר"ש חכים כבר היה בקושטא. אשתור מציין לכמה תשובות של הרדב"ו, ולמקורות נוספים, שחכם זה נזכר בהם. ניתן להוסיף עליו את מה שהביא דימיטרובסקי (לעיל, הע' 2), עמ' מה, בעניין קידושי נערה מחלב, תשובה שעוררה פולמוס אצל חכמי הדור, ובין השאר ציין דימיטרובסקי לדברי הרלב"ח בקונטרס הסמיכה (שו"ת רלב"ח, ויניציאה שכ"ז, שיט ע"ב): "וקונדרסי נתפשטו בעולם לפני הרבנים מהם במצרים החכמים השלמים כמהר"ר משה ו' אלאשקר וכמהר"ר שמואל הלוי יצ"ו". לפי חישוביו של דימיטרובסקי מדובר בסביבות שנת רפ"ה.

שמו הנוסף בא בצורות שונות ומגוונות: חכם, חכן, חקאן, חקאן. בחרתי בשם "חכים" או "חקאן" הואיל ודומה כי הם מצויים יותר. וכבר קבע החיד"א בשם הגדולים, מערכת גדולים, ערך ר' שמואל חכים, אות קר, ש"מהר"ר שמואל חכים, וקורין לו מהר"ש חקאן הלוי". אבל ראה בהערה הבאה מה שכתבנו מספר דברי יוסף. רמ"מ קרנגל, בהגהותיו מנחם ציון, על שם הגדולים לחיד"א, ציין כי בסדר הדורות לר"י היילפרין העתיק בטעות "מהר"ש מקאן הלוי", כי נמשך אחר ספר שפתי ישנים לר"ש בס. לפנינו בסדר הדורות מהד' משכיל לאיתן, ורשא תרל"ז, לא מצאתי כן, אלא כך נאמר שם: "ר' שמואל מקשן שחיבר בית דין [של] שמואל ויגון לב"; ואכן היה חכם בשם זה שחיבר ספרים אלו, אבל אין הוא ר' שמואל דידן.

המשפחה הוא ככל הנראה בספרד, ומשם בא ר' שמואל עם אביו למצרים.⁶ ר' שמואל נולד בערך בשנת ר"מ [1480] לאביו ר' משה הלוי,⁷ שהיה מבאי ביתו של השליט המוסלמי במצרים, ובשעת פורענות אף הפיל לפניו את תחינתו למען אחיו. ר' שמואל למד אצל הנגיד ר' יהונתן הכהן שולאל.⁸ כן למד אצל ר' אליהו מזרחי.⁹ יש אומרים כי ר' שמואל נמנה עם תלמידי הרדב"ז,¹⁰ וגם כיהן כדיין בבית דינו, ושימש לצדו סמכות בענייני הקהילה,¹¹ אבל העניין אינו מוחלט, ואפשר שהמדובר כאן בחכם אחר, שאף שמו הוא ר' שמואל הלוי, שישב במצרים.¹² ר' שמואל כתב תשובה ארוכה להתיר את הקראים לבוא בקהל, עניין שעורר פולמוס רחב.¹³

התואר "הלוי" גם הוא נתון לשינויים כשלפעמים הוא בא לפני "חקאן" ולפעמים אחריו, ומדי פעם הוא מושמט כליל; כך גם התוספת "אבן" בצורת "ן", שיש אשר תושמט כליל. הנהוג לצטט את ר' שמואל ללא התואר "חקאן" אלא ר' שמואל הלוי או ר' שמואל ב"ר משה הלוי הוא שגרם לספקות בזיהויו. כך למשל בספרו של ר' יוסף לוונשטיין מסרוצק, דור דור ודורשיו, ורשא תר"ס, עמ' 117 אות שנב: "הגאון ר' שמואל חכים בר פלוגתיה דמהר"י טיטאצק ומהר"י בירב ה"א ש"ב"; וממש מספר שורות לאחר מכן כתב באות שנו: "הגאון ר' שמואל חקאן ממצרים ה"א ש"ב". ספר זה לוקה אמנם באי דיוקים, ומכל מקום יש כאן עדות לבלבול הרב בזהות מחברנו. גם ר' יעקב נפתלי הכהן, אוצר הגדולים אלופי יעקב, ו, חיפה [חש"ד], הבריל בין מהר"ש חכים ומהר"ש חקאן, ראה בעמ' רמח סעיף שצד, ובעמ' רנא סעיף תב. בכך נמשך אחר ר"י סמברי כפי שכתב בעצמו, וראה בהערה הבאה.

6 ר' יוסף סמברי, דברי יוסף, מהר" שטובר, ירושלים תשנ"ד, עמ' 256–257 כתב את "שמות הרבנים שיצאו מספרד... הר' שמואל חקאן הלוי"; כן כתב גם בעמ' 390: "יחס רבני קושטנטינה... הר' שמואל חקאן הלוי... אלו היו מיוצאי ספרד". בעמ' 411, במנותו את הרבנים במצרים, כתב "הר' שמואל חקאן הלוי ג"כ מיוצאי ספרד. הר' שמואל חכים. הר' שמואל סבע" וכו'. כאן אנו רואים כי ר"י סמברי היה סבור כי ר"ש חקאן הלוי ור"ש חכים הם אנשים שונים. שטובר (עמ' 411 הע' 57), סבור כי ר' שמואל חכים זהה עם החכם שהזכיר ר"י סמברי עצמו, בעמ' 409: "דודן אבי זמרא, נסים יעיש, שמואל הלוי חאכס". וראה בהערה הקודמת. מעניין מה שכתב ש' רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, חלק א, תל אביב תר"ץ, עמ' 197: "בין הרבנים אשר באו מספרד מצרימה נמנו גם... רבי שמואל חכים או חקאן הלוי"; והוא מסתמך בזה על דברי יוסף שם.

7 יש לציין כי מצאנו חתימה של "ר' שמואל ב"ר משה הלוי" בשו"ת משפטי שמואל סי' פ, ומ' בניהו, בספרו תשובות שאלות לרבי יוסף טאיטאצק, ירושלים תשמ"ז, עמ' קמג, מזהה אותו עם ר' שמואל רידן, ונראה שהצדק עמו על פי ההוכחות שכתב שם. וראה גם שם, ראש עמ' קעב. כן מצאנו חתימה זו גם בתשובתו בעניין הקראים כפי שכתב אסף (לעיל, הע' 2), עמ' 228.

8 על פי דבריו בתשובתו שפרסם אסף (שם), עמ' 228–229.

9 שו"ת הרא"ם סי' טו: "הצעיר בתלמידי הרב החותם במצותו שמואל הלוי"; סי' צ: "נאם הצעיר כבן לאדוני וכתלמיד שמואל הלוי ה' חכים".

10 בשו"ת הרדב"ז סימן ל' חתום על שאלה "עבד קטן מתלמידי אדוני, שמואל הלוי". בסימן עג הזכירו הרדב"ז בתשובתו בעניין הקראים, וכן הזכירו בסי' קעז, והמעשה שכתב שם (סי' קעז) אפשר שהוא הנזכר בסי' אלף שכג, והעיר על כך כבר אשתור (לעיל, הע' 4), סוף הע' 63.

11 ר' רפאל אהרן ה' שמעון, טוב מצרים, שמות רבני מצרים, ירושלים תרס"ח, כט ע"ב, אות יא: "מהר"ר שמואל הלוי ה' חכים חתום שני בפסק דין אשר עשה הרדב"ז לתיווך השלום בין ק"ק מסתערב וק"ק מערכים". הפסק עצמו מועתק שם בדף יג ע"ב, והחתימה היא "שמואל הלוי" ללא חכים. לדעת ר' רפאל, ר"ש חכים ור"ש חקאן חד הם, והוא תמה על החיד"א שמנה אותם לשניים, מהר"ש חכים ומהר"ש חקאן. אבל לא הוכח כי ר' שמואל הלוי סתם החתום כאן הוא ר' שמואל חקאן. עוד כתב ר' רפאל שבמהדורות חדשות של שם הגדולים נתעורר בזה המגיה, וכונתו למהדורת בן יעקב, שעמד על כך. כן תמה ר' רפאל בן שמעון על ר"י סמברי שמנאם כשניים, ואף השמיט את הכינוי "הלוי".

12 כן דעת אשתור (לעיל, הע' 4), הע' 63, ועיין שם במה שהוספנו.

13 פרטים על כך והפניות לשו"ת של חכמי דורו ואחריו שהזכירו זאת, ראה ר"ש אסף, באהלי יעקב,

בשלב מסוים, כנראה בשנת רע"ו (1516),¹⁴ העתיק ר' שמואל את מושבו לקושטא, שם הצטרף לבית מדרשו של רופא המלך, ר' משה המון; בראש הישיבה של בית מדרש זה, עמד ר' יוסף טאיטאצאק.¹⁵ ר' שמואל חתם בשנת ר"פ (1520), עם שאר חכמי קושטא, על פסק של הרא"ם המתיר חרם בקשר להסכמה של יהודי קושטא.¹⁶ כן הביא שם לדפוס את ספר תשובותיו של הריב"ש בשנים ש"ו–ש"ז עם הגהותיו לסימנים לח, קלה.¹⁷ הספר נדפס קונטרסים קונטרסים, שהוצעו לפני לומדי העיר לקנייה, דבר שעורר פולמוס הלכתי.¹⁸ מועד פטירתו של ר' שמואל אינו ידוע. ידוע לנו על בן אחד שלו ששמו ר' יוסף, שאביו הודה לו על עזרתו בהגהת שו"ת הריב"ש כהכנה לדפוס.¹⁹ דורו של רבינו דור דעה היה, שהעמיד חכמים גדולים, וביניהם היו גם משיבים גדולים. ברם דא עקא, שהרבה מהם לא זכו כי דבריהם יודפסו. כמה מתשובותיו של רבינו באות בכתבי חכמי דורו שנדפסו, כמה מהן מפוזרות בכתבי יד שונים;²⁰ ויש מהן שנדפסו באופן חלקי בתקופה האחרונה. מהמעט שנדפס עולה כי חלק מתשובותיו של רבינו ארוכות ויש בהן דיונים רחבים. באחת מהן הוא משיג בחריפות רבה על דברי ר' שלום שכנא מפולין בעניין קידושין.²¹ תחילתה של התשובה חסרה, ולפיכך אין ידוע כיצד הגיעה תשובת ר' שלום לידיעת רבינו, ומה

ירושלים תש"ג, עמ' 185–187. התשובה נתפרסמה בשלימותה על ידי מ' קורינלדי בספרו המעמד האישי של הקראים, ירושלים תשמ"ד.

14 לדעת אסף ("השגות הגאון ר' שמואל הלוי", סיני ד [תרצ"ט], עמ' תקלב הע' 3), ואחריו נמשך אשתור (לעיל, הע' 4), עמ' 482 הע' 48, הדבר אירע בשנת רע"ו (1516), הואיל ומצאנו כי בתשובתו שנתפרסמה על ידי אסף (לקמן, הע' 18) נאמר כי "בתחילת בואי לארץ הזאת זה שלוש שנה נתחלקו ספרי ר' ירוחם שנדפסו בימים ההם" וכו', ואנו יודעים כי ספרו של ר' ירוחם נדפס בקושטא בשנת רע"ו.

15 ראה בניהו (לעיל, הע' 7), עמ' יט–כב.

16 שו"ת הרא"ם סימן טו, וחתימתו היא "הצעיר בתלמידי הרב החותם במצותו שמואל הלוי".

17 ראה במבואו של ר"ד מצגר לשו"ת הריב"ש, מהר"ד מכון ירושלים תשנ"ג, עמ' 14 הע' 51.

18 אסף (לעיל, הע' 2), עמ' 255–256, הדפיס חלק מתשובתו בעניין זה, וכן ר"ד מצגר במבואו הנזכר בהערה הקודמת, שאף ניסה ליישב את שיטתו של ר' שמואל מבחינה הלכתית. מצגר ציין לשו"ת ר' יחיאל בסאן סי' א, שגם שם נזכרת עובדה זו: "והדברים שכאו בסוף תשובת הריב"ש ששאל למה נכניס עצמנו מלשון סתום כו' אינו מלשון הריב"ש אלא הם דברי החכם מהר"ד שמואל חכן הלוי ז"ל שהדפיס תשובת הריב"ש עתה מקרוב, והיה מגדולי הדור שלפנינו וכן כתוב שם אמר שמואל". בשער שו"ת ריב"ש נמצא "דברי שמואל הלוי ישא משלו בשבח הרב המשיב ומהללו" וכו'. גם בסוף הספר כתב כמה דברים ופתח "אמר שמואל", אבל בשום מקום לא נזכר שמואל חכן הלוי, כדברי ר"י בסאן. מסתבר כי ר"י בסאן ידע במי המדובר (ראה בהערה הבאה), וכי הוא ר' שמואל הלוי הוא ר' שמואל חכים הלוי.

19 בהקדמה לספר כתב ר' שמואל בין השאר: "והחכם החשוב יקירנו כמה"ר יחיאל אשכנזי יצ"ו גם בני יקירי שמחת גילי בן זקוני הוא לי כתרנומו [היינו: בר חכים] (בראשית לו, ג), והוא מרמז בזה גם על שמון עדות ביהוס"ף שמו... כי היו לנו מעיר לעזור להגיה ולתזור ולהגיה פעם אח' פעם בטוב טעם ודעת דרכי הדפוס וטיבו למען ירוץ קורא בו". וראה גם א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים תשכ"ז, עמ' 103.

20 עתה נדפס ספר מאה שערים לר' אליהו קפשאל, עם מבוא והערות מאת ר"א שושנה, מכון אופק, ירושלים תשס"א. במבוא, עמ' 100–101, מציין ר"א שושנה לכ"י ספריית הקונגרס מס' 6, שנמצאות בו שלוש תשובות של רבינו, והוא מוסר בקצרה את תוכנו. אגב זאת כתב ר"א שושנה בהערה 160 את תולדותיו של רבינו בקצרה.

21 תשובתו נתפרסמה על ידי ש' אסף בסיני ד [תרצ"ט], עמ' תקלב–תקן. אסף מציין בהערה 1 כי

הייתה הסיבה שהשיב עליה. מכל מקום, נראה שיש בכך ללמדנו על סמכותו הרבה של רבינו, והיה מן הראוי אפוא לכנס את כל תשובותיו ולהוציאן לאור.²² רבינו חיבר גם מבוא קצר לספר "מסורת סיג לתורה" של ר' מאיר הלוי אבולעפיא, וכתב יד זה נמצא בספרייה הלאומית.²³ כמה מהגהותיו באות בחידושי הרשב"א שנדפסו למסכת שבת (ו ע"ב) וליבמות (יז ע"ב), ונראה אפוא שלפני המדפיסים היה כתב היד שרבינו למד בו וכתב עליו את הגהותיו. ר' בצלאל אשכנזי ציטט מתורתו בעניין מסוים בספרו "שיטה מקובצת".²⁴

כאמור, רוב תשובותיו של רבינו ארוכות הן, ובאים בהן דיונים רחבים. לפיכך ראיתי לנכון לבחור בזה תשובה קצרה, בנושא שדומה שרבינו הוא הראשון שדן בו. בהעתקת כתב היד נהגתי כמקובל. לאמור, סוגריים עגולים משמעותם מחיקה, סוגריים מרובעים משמעותם הוספה שנראית לי, וסוגריים מחודדים משמעותם כי כך נראה לי לקרוא בכתב היד על פי שרידי האותיות, אולם אין בכך ודאות. יש להעיר כי בכתב היד שלפנינו נשמרת צורת כתיבה שאינה מקובלת כיום, ודומה גם שלא נמצאת בדורות קודמים, והיא ביחס לכתיבת המילה "כביכול"; וראה על כך להלן, בהערה 53. לנזירות המעיין הוספתי בסוגריים בתוך התשובה מראי מקורות, ואילו בהערות דנתי ביתר אריכות בכמה דברים. הואיל והתשובה עוסקת בכמה עניינים שנידונו בפוסקים, מצאתי לנכון להקדים ולדון בנושאים אלה בראשונה, ולאחר מכן הבאתי את תשובת רבינו.

לקמן נעסוק בשאלות ההלכתיות הקשורות לתשובה זו, וכאן נעיר על שני פרטים אחרים — האחד: מסתבר שהשאלה נשאלה ממצרים, שהרי הזכירו בה "ולא ראינו לא נגיד ולא חכם שידקדק בזה", ומשרת הנגידות הייתה כידוע במצרים. גם בתשובה נזכר פרט הקשור למצרים, וכפי שאומר המשיב: "כמו שנוהגין בכל מלכות מצרים". אמנם אין ראייה ניצחת מכאן כי המשיב עצמו ישב במצרים, שהרי אילו ישב שם היה מתאים שיאמר "כמו שנוהגים בכל המלכות כאן", או משהו בדומה לכך. בכל אופן אין להוציא מכלל אפשרות כי גם לשון זו מלמדת כי המשיב נמצא במצרים.

הפרט השני: יש לנו כאן עדות על צורת בתי הכנסת שבמצרים, שהרי כך נאמר בתשובה: "ופשט לשון זה שעושיין היכל על פני כל רוח שמתפללים כנגדה כמו שנוהגין בכל מלכות מצרים שלרוח מזרח עשוי היכלות". היינו, ארון הקודש בבתי הכנסת במצרים היה בנוי על כל הקיר המזרחי.²⁵ הואיל ולא תמיד ניתן לבנות ארון קודש מסוג זה, כנראה מפני שהמידות שלו היו גדולות מדי, היו בונים כמה ארונות קודש קטנים יותר, וכולם היו על פני רוח המזרח. צורה זו אינה ידועה בבתי כנסת מאירופה, אבל היא קיימת בבתי כנסת

מדברי ר"י סמברי עולה שר' שמואל חקאן ור' שמואל חכים הם שני חכמים שונים, אבל הוא סבור שנראה שיש לתקן את דברי ר"י סמברי וצ"ל "והוא שמואל חכים".

22 מ' בניהו הבטיח בהקדמה לספרו תשובות שאלות לרבי יוסף טאיטאצאק (לעיל, הע' 7), להדפיס את פסקי ר"ש הלוי בספר מיוחד. רח"ו דימיטרובסקי במאמרו "הנגיד ר' יצחק שולאל ור' יעקב בירב", שלם ו (תשנ"ב), עמ' 84, הודיע כי הוא עתיד לפרסם אי"ה אחת מתשובותיו בעניין נזירות שמשון.

23 אשתור (לעיל, הע' 4), הע' 54.

24 בשיטה מקובצת לבבא קמא דף כ ע"ב מביא מגליונו של "מהר"ר שמואל הלוי ן' חכם".

25 אולי יש לכך רמז בתשובות הרמב"ם, מהד' בלאו, ס"י קסג, כפי שהעירה לי בטובה המערכת. אמנם הדבר לדעתי הוא בבחינת "אולי", ועדיין דורש עיון נוסף.

בצפון אפריקה,²⁶ בירושלים²⁷ ובצפת.²⁸ יש לכך כמובן צד הלכתי, ועליו נדון בהמשך, במכלול הנושאים ההלכתיים הקשורים לתשובה זו.

אני מודה בזה לגב' א' רודבסקי ולמר ל' וולפסון מספריית היברו יוניון קולג' (HUC) שבסינסינטי על מתן הרשות לפרסם את התשובה, ועל כך שלא חסכו כל מאמץ ושלחו לי במיוחד תצלומים ברורים של כתב היד. תודתי נתונה בזה גם למנהל המכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים ולעובדיו, על עזרתם האדיבה.

על הנושאים השונים בתשובה שלפנינו

התשובה המתפרסמת בזה, עוסקת בשאלה, שכאמור דומה כי הראשון שנתן דעתו לנושא הנידון בה הוא מהר"ש חקאן. ר"ח בנבנשת, בעל כנסת הגדולה, ראה את התשובה בכתב יד וציטט ממנה כמה דברים, וכך הגיעו דעתו של מהר"ש חקאן, וכן מעט מדבריו, לידיעת הפוסקים. לא ידוע לי על חכם אחר, מלבד ר"ח בנבנשת, שראה את התשובה בכתב יד והשתמש בה. נתייחס אפוא לדברי הפוסקים שדנו בעניינים שהזכיר בעל כנסת הגדולה משם מהר"ש חקאן; נפתח בנושא העיקרי, אבל נקדים לו עניין הקשור לו.

א. כיוון התפילה הוא למזרח גם אם ההיכל אינו ממוקם במזרח כתב ר"ש חקאן בתשובה שלפנינו: "שאם הבונים לא קיימו מצוה ולא בנו היכל, או שבנו אותו בזווית הבית, לא נתחיבו המתפללים לצמצם ולדחוק עצמם מול ההיכל ההוא, דבהכ"נ לאו כעין מקדש הוא". ואכן כך כתב בכנה"ג סי' צד: "לפי שצריך להתפלל למזרח נהגו לקבוע היכל שספרי תורה בתוכו בכותל מזרחי, ומיהו אפי' קבעו ההיכל בכותל אחר צריך למתפלל להחזיר פניו למזרח הר"ש חקאן הלוי ז"ל בתשובה כת"י". והובאו דברים אלו משם כנה"ג במגן אברהם שם סק"ג,²⁹ ערוך השולחן סקי"ב, משנה ברורה סק"ט,³⁰ כף החיים סק"ח, שציין גם להרכבה פוסקים שכתבו כן.

26 הדברים להלן הם על פי י' פינקרפלד, כתי הכנסת באפריקה הצפונית, ירושלים תשל"ד. בבית הכנסת הגדול שבתוניס יש שלושה ארונות קודש בקיר הצפוני שלו, וכן הוא גם בקיר המערבי (עמ' 6). אגב, אנו רואים מכאן כי כיוון התפילה אינו זהה תמיד עם מיקום ארון הקודש, ולא נאריך בזה כאן. בקיר המזרחי של בית הכנסת על שם ר' חיים, בתוניס, יש ארבעה ארונות קודש (עמ' 8). בבתי הכנסת בג'רבה המצב הוא כך: "כותל המזרח של האולם תפוס, רובו או כולו, על ידי ההיכל. מספר ארונות הקודש שונה בבתי הכנסת השונים, אך בכל מקום ניכרת הנטייה לריכזי ארונות הקודש" (עמ' 13). בבית הכנסת בבן גאראדאן, עיירה בדרום תוניסיה, בקיר המזרחי יש שבעה ארונות קודש (עמ' 32). בבית הכנסת של העיירה מדנין, שנוסד על ידי יהודים יוצאי ג'רבה, "את הקיר המזרחי כולו תופס ההיכל בעל שבעה ארונות קודש, שכל אחד מהם קבוע בתא נבדל" (עמ' 34). המעיין בספר ימצא עוד בתי כנסת מסוג זה, ואין צורך להאריך.

27 בבית כנסת על שם רבן יוחנן בן זכאי שבעיר העתיקה בירושלים יש בקיר המזרח שני ארונות קודש, והם מכסים כמעט את כל הקיר המזרחי.

28 בבית הכנסת הספרדי על שם האר"י נמצאים בקיר המזרחי שני ארונות קודש משניים בצדי ארון הקודש המרכזי.

29 שם נדפס בשיבוש "ר"ש חקאן", ולא תוקן גם בשולחן ערוך מהד' מכון ירושלים.

30 ולכאורה יש לתמוה שכביאור הלכה סי' קן ד"ה שהוא ברוח, נסתפק בזה, ע"ש.

ב. גלגולי דברים בשיטת ר"ש חקאן בעניין מקום הכהנים במקום ההיכל

בתשובה שלפנינו דן מהר"ש חקאן בעניין ברכת כהנים וממנה עולים שני חידושים בולטים בנושא זה.

האחד: נאמר בתלמוד (סוטה לח ע"א) "אמור להם — פנים כנגד פנים". פשטות הדין הוא שהכהנים צריכים לעמוד ופניהם כלפי העם, אבל ר"ש חקאן חידש כי תנאי זה אינו מעכב — אמנם מה שמעכב הוא פנים כנגד ש"ץ. כלומר, על הכהנים לעמוד פנים בפנים עם שליח ציבור, ואם תנאי זה אינו מתמלא, אזי הוא מעכב את ברכת הכהנים. השני: על הכהנים לעמוד בצד מזרח, גם אם ההיכל נקבע מסיבה כלשהיא ברוח אחרת.

שני נושאים אלו הובאו בכנה"ג בשם ר"ש חקאן, והוא דן בהם. על יסוד האמור בכנה"ג הובאו נושאים אלו בשאר הפוסקים, שאף הם דנו בכך. נסקור עתה את הנושאים הללו, ואת התייחסות הפוסקים אליהם.

מקור העניין הם דברי הרמב"ם (הל' תפילה פי"ד ה"ג):

כיצד היא נשיאת כפים בגבולין? בעת שיגיע שליח ציבור לעבודה כשיאמר "רצה" כל הכהנים העומדים בבית הכנסת נעקרים ממקומן והולכין ועולין לדוכן ועומדים שם פניהם להיכל ואחוריהם כלפי העם ואצבעותיהם כפופות לתוך כפיהם עד שישלים שליח ציבור ההודאה ומחזירין פניהם כלפי העם... ומתחילין יברכה.

וכן לשון הטור בסימן קכח,³¹ וכן לשון השולחן ערוך שם סעיף י'. השאלה היא האם דברי הרמב"ם על עמידת הכהנים הם לעיכובא. ר"ש חקאן התייחס לכך, וכך נאמר משמו בכנה"ג:

ועולין לדוכן פניהם כלפי ההיכל וכו', לאו דוקא אלא מפני שנהגו שקובעין ההיכל במזרח ושליח ציבור מתפלל פניו למזרח והכהנים צריכין להיות פניהם כנגד שליח ציבור קאמר ועומדים שם פניהם כלפי ההיכל, אבל אין הכי נמי שאם ההיכל קבוע בכותל אחר אין הכהנים אלא כלפי מזרח כדי שיהיו פניהם נגד השליח ציבור הר"ש חקאן הלוי ז"ל בתשובה כ"י.³²

אמר המאסף ואני ראיתי הרבה מקומות בקושטאנדינ"ה שההיכל אינו קבוע לצד מזרח אלא לצד צפון או דרום ועומדים שם הכהנים פניהם כלפי ההיכל, וגם שמעתי בהרבה מקומות שהכהנים מרובים ואין אורך כותל מזרחית מכיל אותם ועומדים מהם לצד דרום ומהם לצד צפון, וגם ראיתי בקושטאנדינ"ה ובברוסה ובאיזמיר ופה תירא שאעפ"י שההיכל קבוע בכותל מזרח התיבה פונה לרוח אחרת, ונמצא שאין פני הכהני כלפי השליח ציבור כמו שהצריך הר"ש חקאן הלוי ז"ל בתשוב' הנז'.

31 בב"י כתב על דברי הטור "כן נראה מדברי הרמב"ם בפרק י"ד מהלכות תפילה וכן נראה ממ"ש רש"י כי עקר כרעיה בעבודה למיסק והוא מחזר פניו כלפי תיבה מאי אומר, דתיבה קרי רש"י להיכל" וכו'. אמנם לא נתברר לי אמאי כתב "כן נראה מדברי הרמב"ם", והרי דברי הטור הם ממש דברי הרמב"ם.

32 כצ"ל. בכנה"ג דפוס ראשון, ליוורנו תי"ח, כתוב "בתשובה בית יוסף", וברור כי המדפיסים פתרו בטעות את ראשי התיבות "כ"י". כאילו כתוב ב"י.

נתייחס בתחילה בקצרה לקטע הראשון בדברי כנה"ג. כוונת ר"ש חקאן לומר שדרישת הרמב"ם שהכהנים יעמדו בצד ההיכל אינה בדווקא, כי ההיכל אינו קובע את מקום עמידת הכהנים — הקובע הוא שיהיו פניהם למזרח וכנגד הש"ץ, ולכן אם ההיכל קבוע בכותל אחר מקום הכהנים לא משתנה.

אכן, אם נדייק בתשובת מהר"ש חקאן שתובא לקמן, נבחין כי בעל כנה"ג שינה במשהו מדברי התשובה. המדובר שם הוא במקרה שארון הקודש אינו נמצא באמצע הקיר המזרחי של בית הכנסת, אלא הוא נמצא כפינה של אותו קיר, דהיינו כפינה המזרחית-הדרומית. אבל אין מדובר, כפי שבעל כנה"ג כתב, כאשר ארון הקודש נמצא ברוח אחרת לגמרי, היינו כולו בדרום וכדומה. אמנם מסתבר היה לבעל כנה"ג שגם בכגון זה תהיה תשובתו של מהר"ש חקאן זהה, לאמור, אין ההיכל קובע את מקום עמידת הכהנים, אלא הקובע הוא כאמור צד מזרח, וכי פניהם יהיו כלפי הש"ץ.

נעבור לקטע השני בדברי בעל כנה"ג, שבהם הוא הביע את דעתו שלו. פשטות דברי בעל כנה"ג "ואני ראיתי", וכן סוף דבריו — "ונמצא שאין פני הכהני כלפי השליח ציבור כמו שהצריך הר"ש חקאן הלוי ז"ל" — מלמדים כי הוא בא לחלוק על דברי ר"ש חקאן. הוא חולק על דבריו לא מכוח הגמרא, אלא מכוח שלושה מנהגים שהם בניגוד לדעת ר"ש חקאן. הבה נעיין בדבריו.

מנהג ראשון הוא "שההיכל אינו קבוע לצד מזרח אלא לצד צפון או דרום ועומדים שם הכהנים פניהם כלפי ההיכל". לאמור, לדעת ר"ש חקאן הרי במקרה זה היה על המתפללים והכהנים לעמוד במזרח, כי הקובע הוא המזרח ולא ההיכל, אבל בבתי כנסת הללו המתפללים והכהנים עמדו בצד צפון או דרום, והדבר הוא בניגוד לדעת ר"ש חקאן. היינו, דעתו של ר"ש חקאן נסתרת מכאן רק ביחס למקום הכהנים וההיכל, אבל מובן שאין מכאן סתירה לדרישתו האחרת של פנים כנגד ש"ץ. לפי זה סיוע דברי כנה"ג, "ונמצא שאין פני הכהני כלפי השליח ציבור כמו שהצריך הר"ש חקאן הלוי ז"ל בתשוב' הנו", אינו עולה על מקרה זה אלא רק על שני המנהגים האחרים. אלא שלכאורה יש לשאול על מנהג זה, שהרי בסעיף א' כתבנו כי הפוסקים מסכימים שאף אם ההיכל עומד שלא למזרח, בכל זאת כיוון התפילה הוא למזרח, ואם כן עולה כי בבתי כנסת אלו נהגו שלא כהלכה. נראה אפוא שעלינו להניח כי מסיבה כל שהיא נהגו בזה שלא כהלכה, אבל אין זה אומר כי גם בברכת כהנים נהגו שלא כהלכה, ולכן שפיר שאל כנה"ג ממנהג זה.

אפשרות שנייה היא, כי גם בבתי כנסת אלו הציבור התפלל לכיוון מזרח, וכפי שיש לעשות, אבל בשעת ברכת כהנים הלכו הכהנים ועמדו בצד ההיכל. אולי יש לדייק כן במה שכתב "ועומדים שם הכהנים פניהם כלפי ההיכל" — היינו רק בשעת ברכת הכהנים עשו כן, ולא בשעת התפילה. והנה, כדי לקיים את ההלכה של פנים כנגד פנים במקרה זה, מוכרחים המתפללים ללכת ולעמוד למול הכהנים, או לסובב את כל גופם כלפיהם, ברם הש"ץ העומד בתפילתו אינו יכול לעשות זאת, ואף קשה לו לסובב רק את פניו בכיוון הכהנים. לפי הסבר זה הוכיח כנה"ג ממנהג זה שני דברים בניגוד לדעת ר"ש חקאן. האחד: ההיכל הוא הקובע את עמידת הכהנים; השני: העיקר הוא שפני הכהנים יהיו כנגד העם, ואין צורך כי יהיו פניהם כנגד פני

הש"ץ. לפי זה סוף דברי כנה"ג — "ונמצא שאין פני הכהני כלפי השליח ציבור כמו שהצריך הר"ש חקאן הלוי ז"ל בתשוב' הנו" — מוסבים גם על מקרה זה. מנהג שני שהביא כנה"ג, הוא המנהג שכאשר עולים הרבה כהנים לדוכן, והואיל והם רבים, חלק מהם אינו יכול לעמוד בכותל המזרח, והוא נאלץ לעמוד בכותל צפון או דרום. במקרה זה ברור כי הציבור מתפלל לכיוון מזרח, ואם כן תמוה כיצד הכהנים עומדים בצפון או בדרום, והרי אין פניהם כלפי הש"ץ, והם אינם ממלאים את דרישתו של ר"ש חקאן. אלא שיש לתמוה, הרי שאלה זו קיימת גם על בעל כנה"ג עצמו, שהרי סוף סוף הכהנים העומדים בצפון או בדרום אינם מקיימים פנים כנגד פנים גם כלפי המתפללים. על כרחנו יש לומר, כי הכהנים העומדים בצפון או בדרום מצדדים מעט את פניהם או את גופם. או שיש לומר, כי הכהנים העומדים בצד נגדרים אחר אלו העומדים במזרח, היינו המיעוט נגרר אחר הרוב, או שהמיעוט מתבטל ביחס לרוב, וכאילו כל הכהנים עומדים במזרח. אפשר שתשובות אלו יעלו אפוא שפיר גם לר"ש חקאן, ואין מכאן שאלה על דבריו.

ישוב אחר לדעת ר"ש חקאן ביחס למקרה זה נאמר על ידי ר' יאושע אלעזר הכהן חמצי, שהיה תלמידו של ר"ח פאלאגי, וכיהן כרב באזמיר, ובערוב ימיו כיהן גם כרב בחיפה (נפטר בשנת תרמ"א). וכך כתב בספרו "כה תברכו",³³ מערכת ה' סימן א', ערך היכל:

דמה יעשו אלו הכהנים הנשארים אחר שנתמלא כל הכותל מזרחית, יבטלו מצות עשה דאורייתא בעבור שאינם כנגד הש"ץ, זה לא אפשר, דמוטב שיעמדו לצד אחר ולא יבטלו מצות עשה דאורייתא, וכגון דא לא דיבר הרב ז"ל.³⁴

אלא שיש להרהר בדבריו. הרי כשהכהנים עומדים בצדדים לא מתמלא כאן פנים כנגד פנים, ואם כן לא מתקיימת כאן מצוות עשה דברכת כהנים, ומה הועלנו בכך שהיתרנו לכהנים לעמוד בצד. והיה אפשר לומר שריא"ה חמצי סבור כי פנים כנגד פנים לא נאמר לעיכובא, ולכן מצוות עשה דברכת כהנים מתקיימת,³⁵ אלא שהוא עצמו כתב להדיא דמצוות פנים כנגד פנים מעכבת.³⁶

נעייך עתה במנהג השלישי: "שאעפ"י שהיכל קבוע בכותל מזרח התיבה פונה לרוח

33 הספר נדפס לראשונה בשאלוניקי, בשנת תרמ"א, ויצא לאור מחדש בירושלים, בשנת תשנ"ב.

34 אולי גם דעתו של בעל אליה רבא שמנהג זה אינו בניגוד לדעת ר"ש חקאן, שהרי כתב כאן כדברים הבאים: "פניהם כלפי היכל וכו'. ואם הכהנים מרובים עומדים מקצתם בדרום וצפון, ואם ההיכל אינו בצד מזרח ע"י כנה"ג". משמע מדבריו כי הפסק הראשון של כהנים מרובים אינו נוגד את המובא בכנה"ג, והואיל וכנה"ג הביא את דעתו של ר"ש חקאן, משמע לכאורה כי בעל אליה רבא לא ראה במנהג זה ניגוד לדעת ר"ש חקאן. אבל אפשר לומר כי ציין לכנה"ג, וכוונתו לומר כי המעייך יבין בעצמו כי שני העניינים קשורים זה בזה, ויש אפוא מקום לפרש דבריו לכאן ולכאן.

35 יש לציין כי בעל כף החיים, בסעיף קטן ס', הביא את דברי ר"ש חקאן ועוד פוסקים שדיברו בזה, וסיים "ואם הכהנים מרובים נוהגים עכשו לעמוד שתי שורות זה אחר זה". משמע מדבריו, כפי שהדגשתי, כי לפנינו מנהג שנתחדש; ואפשר שהוא נתחדש בעקבות הדיון שראינו עד הנה. לאמור, בדורות קודמים סברו כי אי אפשר לכהנים שיעמדו בשתי שורות ויותר, כי אז אין מתקיים פנים כנגד פנים, שהרי השורות של הכהנים מסתירות זו את זו, וכתוצאה מכך עמדו הכהנים בצדדי בית הכנסת. מאוחר יותר חשבו כי פתרון זה אינו מניח את הדעת, וכמו שראינו בפנים, והעדיפו אפוא כי הכהנים יעמדו שורות שורות.

36 מערכת פא סי' א, ערך פנים, עמ' תא-תט.

אחרת, ונמצא שאין פני הכהני' כלפי השליח ציבור". נראה כי מדובר כאן שכל המתפללים אף הם פניהם כלפי מזרח, ורק שליח הציבור פונה לכיוון אחר, ולכן הדגיש כנה"ג ש"התיבה פונה לרוח אחרת", היינו רק התיבה ולא המתפללים. מובן עתה כי בבית כנסת זה מתקיים "ונמצא שאין פני הכהני' כלפי השליח ציבור", שהרי המתפללים הם לכיוון מזרח, ששם עומדים הכהנים, ונמצא שמתקיים בהם פנים כנגד פנים אבל לא פנים כנגד ש"ץ.

אמנם יש לשאול על כנה"ג: הרי ברור שבמקרה המתואר אי אפשר לקיים גם מזרח וגם פנים כנגד ש"ץ, ואם כן במקרה זה שמא יודה ר"ש חקאן שמזרח עדיף על פנים כנגד ש"ץ, ואין מכאן סתירה לדבריו. ברם, ברור הוא כי כנה"ג סבור שלשיטת ר"ש חקאן יש להעדיף פנים כנגד ש"ץ מאשר מזרח, שהרי החיוב של פנים כנגד פנים נלמד מפסוק, ואילו כנגד מזרח אף שנלמד מפסוק, מכל מקום עצם העניין של כיוון מזרח שנוי במחלוקת כמובא בסוגיית בבא בתרא (דף כה ע"א) שהביאה ר"ש חקאן בתשובתו.

יש לציין כי כנה"ג לא כתב להדיא מה המציאות של בתי כנסת אלו, ולכן ניתן לפרש את המציאות של בתי כנסת אלו באופן נוסף. אפשר לומר כי באותם בתי כנסת הציבור התפלל לאותו כיוון של התיבה, ושם גם עמדו הכהנים. ועתה שואל כנה"ג, הרי לשיטתו של ר"ש חקאן במקרה זה היה על הכהנים לעמוד במזרח, ואם אכן הם היו עומדים שם "נמצא שאין פני הכהנים כלפי השליח ציבור", וזה בניגוד לדעת ר"ש חקאן. אלא יש לעיין בדברי כנה"ג, שעד שהוא תמה על ר"ש חקאן יש לתמוה כיצד נהג הציבור שלא כהלכה, שהרי כבר כתבנו לעיל כי שיטת ר"ש חקאן היא כי "אפי' קבעו ההיכל בכותל אחר צריך למתפלל להחזיר פניו למזרח", ואף בעל כנה"ג מסכים לכך. אלא בעל כרחנו צריך לומר כי מדובר כאן במקרה שמתעם כלשהו הציבור בכל זאת מתפלל לכיוון שאינו מזרח. אם כן, אולי יש לומר כי גם ר"ש חקאן יודה במקרה זה שהכהנים יעמדו שלא במזרח. לשון אחר, כאשר לא יכולים להתמלא שני התנאים של ברכת כהנים, מזרח ופנים כנגד פנים, כמו במקרה המתואר כאן, אלא יכול להתמלא רק תנאי אחד, אפשר שר"ש חקאן יסכים כי התנאי של פנים מול פנים עדיף מאשר מזרח.

זאת ועוד. הרי שיטת כנה"ג היא לכאורה כי ההיכל קובע, שהרי הוא חולק על ר"ש חקאן, ולפיכך פתח את דבריו באומרו "ואני ראיתי... שההיכל אינו קבוע לצד מזרח אלא לצד צפון או דרום ועומדים שם הכהנים פניהם כלפי ההיכל" — אם כן, גם לשיטתו על הכהנים במקרה זה לעמוד במזרח. נראה אפוא שבעל כנה"ג סבור כי פנים כנגד פנים עדיף מהיכל, אם כן אפשר שגם ר"ש חקאן יאמר כי פנים מול פנים עדיף ממזרח.

לכן נראה כי ההסבר הראשון שכתבנו הוא הנכון, אף שהמציאות נראית מורכבת ביותר, לאמור, שהש"ץ יעמוד בכיוון המנוגד הן להיכל והן לקהל, ולדברי כנה"ג נהגו כן בבתי כנסת בכמה וכמה ערים, ולא רק במקום אחד.

נראה עתה כיצד נתגלגלו דברי ר"ש חקאן בפוסקים. המגן אברהם סקט"ו הביא את דברי כנה"ג כך:

ואם ההיכל קבוע בצד אחר מכל מקום יהיו הכהנים פניהם כלפי הש"ץ (הר"ש חקאן בתשובה כת"י³⁷). ואני ראיתי הרבה מקומות בקושטאנטינא יש היכל קבוע

37 בדפוסים הקודמים יש כמה שיבושים בציון מראי המקום, והעתקתי כאן על פי שולחן ערוך מהר" מכון ירושלים.

לצד צפון ועומדים שם הכהנים, וגם בהרבה מקומות הכהנים מרובים ועומדים מקצתם בכותל דרום ומקצתם בכותל צפון, וגם במקצת מקומות³⁸ ההיכל קבוע בכותל מזרח והתיבה פונה לרוח אחרת, ונמצא שאין פני הכהנים כלפי השליח ציבור (כנסת הגדולה).

אנו רואים כי המגן אברהם שינה את דברי כנה"ג, כלומר המקרה הראשון נוגע בעיקר לדין של מזרח, ואינו נוגע לדין של פנים כנגד ש"ץ כפי שניסח זאת המגן אברהם. אבל עדיין ניתן לומר כי כוונתו זהה עם האמור בכנה"ג וכפי שהסברנו. היינו, ההיכל נמצא בדרום או בצפון, ועל הציבור להתפלל לכיוון מזרח, וגם הכהנים יעמדו כאשר פניהם כלפי הש"ץ, היינו עליהם לעמוד במזרח.

ברם נראה שדברי המגן אברהם גרמו כי ניתן להבין אחרת את דברי כנה"ג. הנה בעל ערוך השולחן כתב בסעיף י"ט את הדברים הבאים:

ברוב המקומות ידוע שהארון הקודש במזרח והכהנים מחזירים פניהם למערב, ואם האה"ק בדרום או בצפון יש מי שאומר שיחזירו פניהם לצד הש"ץ ולא למערב [מג"א סקט"ו] ויש מקומות שאין מקפידים על זה [שם]. ובאמת לא אבין הלא התורה הזהירה פנים של רוב ציבור וא"כ הדבר פשוט שבמקום שרוב הציבור עומדים לשם יחזירו פניהם.³⁹

ברור כי שתי הדעות שכתב בעל ערוך השולחן הן הן הדעות שהובאו במגן אברהם, כפי שהוא עצמו מציין זאת, והוא הביאן כסדר כתיבתן — אם כן הדעה הראשונה היא דעת ר"ש חקאן. והנה, בעל ערוך השולחן שינה את דברי מגן אברהם והוסיף על דבריו את המילים "ולא למערב", אלא שמילים אלו אינן כתובות במגן אברהם. שינוי זה מהותי הוא בהבנת הדברים. לפי הבנת ערוך השולחן הרי שהמדובר הוא כאשר ארון הקודש עומד בצפון או בדרום, וגם העם מתפללים לאותו כיוון, ואז, לדבריו, הכהנים לא יחזירו את פניהם למערב, כלומר לא יעמדו במזרח, אלא יחזירו פניהם לצד הש"ץ, היינו יעמדו בצפון או בדרום.

אף שלכאורה ניתן להבין כך את דברי המגן אברהם, הרי ברור כי אין זו כוונתו המקורית. הרי דברי המגן אברהם הם הם דברי בעל כנה"ג, וכבר ראינו לעיל כי בעל כנה"ג הביא את שיטת ר"ש חקאן השונה מהמקרה שכתב ערוך השולחן. נכון שר"ש חקאן דן במקרה שהיכל בצד דרום או צפון, אבל העם מתפללים לכיוון מזרח, ובמקרה זה כתב ר"ש חקאן שעל הכהנים לעמוד בכיוון מזרח. נראה לי כי בעל ערוך השולחן לא ראה את דברי כנה"ג במקורם אלא רק כפי שהובאו במגן אברהם, ולכן הבין אחרת את דברי מגן אברהם, וממילא לא הבין כהלכה את דברי ר"ש חקאן.

38 כנסת הגדולה כתוב כאן "וגם ראיתי בקושטאנדיני"ה ובברוסה ובאיזמיר ופה תירא ההיכל" וכו', ולכאורה תמוה מניין ידע המגן אברהם שמדובר כאן "במקצת מקומות", אלא אם כן נאמר כי לשון "במקצת" לאו דווקא, אלא הכוונה במקומות מסוימים וכדומה. אמנם יש לשים לב כי כנה"ג כתב ביחס לשני המנהגים הראשונים "בהרבה מקומות", ומכאן נראה הסיק בעל מגן אברהם כי המקרה השלישי הוא בניגוד להם, שהרי לא נאמר בו כבקודמיו, ואם כן עולה כי מדובר במקצת מקומות.

39 וכן כתבו בספר מגן גבורים, אלף המגן סי' קכח סקכ"א: "ובאמת עיקר הטעם הוא משום אימת ציבור כדאמור בדף מ' שם לעולם וכו' וא"כ אינו תלוי בש"ץ כלל".

הבה נמשיך ונעיין בדברי בעל ערוך השולחן שכתב "ויש מקומות שאין מקפידין על כך". כלומר, יש מקומות שאין מקפידין על הדין של פנים כנגד פנים. ברור שגם דברים אלו לקוחים ממגן אברהם, וכוונתו לסוף דבריו: "וגם במקצת מקומות... ונמצא שאין פני הכהנים כלפי הש"ץ". ברם, הואיל וערוך השולחן הביין את תחילת דברי מגן אברהם באופן שונה מכוונתו המקורית, ממילא נתקשה בהמשך דבריו, שהם הם כאמור דברי בעל כנה"ג, ונאלץ לפרשם באופן שונה מכוונתם המקורית.

הרי כפי שראינו בעל כנה"ג הביא שלושה מנהגים שעולה מהם סתירה לשיטת ר"ש חקאן, אבל כפי הבנת בעל ערוך השולחן בשיטת ר"ש חקאן, אי אפשר להבין זאת. הנה המקרה הראשון: "ואני ראיתי הרבה מקומות בקושטאנטינא יש היכל קבוע לצד צפון ועומדים שם הכהנים". על פי הבנת ערוך השולחן אין מכאן סתירה לדברי ר"ש חקאן — אדרבה, ממנהג זה עולה כי הכהנים עומדים ופניהם כלפי הש"ץ, שהרי ההיכל בצפון והתפילה היא לכיוון צפון, ושם גם עומדים הכהנים. נראה אפוא כי ערוך השולחן הבין בהכרח כי מנהג זה לא בא לסתור, אלא להפך, המנהג הובא כדי להביא ראיה. עולה אפוא שבעל ערוך השולחן צריך להידחק בלשונו של המגן אברהם, ולומר כי "ואני ראיתי" הוא ראיה לר"ש חקאן, ואילו ההמשך "וגם בהרבה מקומות... וגם במקצת מקומות", הם מנהגים שהובאו כדי לסתור את שיטת ר"ש חקאן, אם כי אפשר שהמנהג השני אינו סתירה מוחלטת כמו שנראה לקמן.

נתייחס עתה למנהג השני: "וגם בהרבה מקומות הכהנים מרוכים ועומדים מקצתם בכותל דרום ומקצתם בכותל צפון". נראה שבעל ערוך השולחן סבור שיש מכאן סתירה לשיטת ר"ש חקאן, שהרי ביחס לחלק מהכהנים אין מתקיים פנים כנגד פנים. אבל אין בזה סתירה מוחלטת, שהרי ברוב הכהנים כן מתקיים פנים כנגד פנים.

ברור כי לדעת ערוך השולחן הקושי על ר"ש חקאן הוא בעיקר מהמנהג המובא בסוף דברי המגן אברהם, וכן עולה לכאורה מדבריו, שהרי רק שם סיים המגן אברהם ואמר "ונמצא שאין פני הכהנים כלפי השליח ציבור", אם כי אפשר שמסקנה זו מוסבת גם על המקרה השני. מכל מקום אפשר שבעל ערוך השולחן סבור שהקושי מהמנהג השלישי הוא כפי שהסברנו באפשרות הראשונה. לאמור, ההיכל במזרח והציבור מתפלל לאותו כיוון, והכהנים עומדים לצד ההיכל; אמנם התיבה והש"ץ עומדים בכיוון אחר. נמצא שאין פני הכהנים כנגד הש"ץ. וכן עולה גם מדברי שולחן ערוך "הרב" ובעל משנה ברורה שנביא את דבריו לקמן. נראה כי תמיהתו של בעל ערוך השולחן בסוף דבריו — "ובאמת לא אבין הלא התורה הזהירה פנים של רוב ציבור וא"כ הדבר פשוט שבמקום שרוב הציבור עומדים לשם יחזירו פניהם" — מתפרשת כך: אין צורך להביא ראיות ממנהג העומד בסתירה לשיטה הדורשת פנים כנגד הש"ץ, שהרי ממקומו הוא מוכרע שאין להלכה זו קיום. שהרי קי"ל דאזלינן בתר רובא, ואם התורה דרשה פנים כנגדם פנים יש ללכת אחר הרוב, והואיל וברוב הציבור דין זה מתקיים, אף אם הוא לא מתקיים כנגד הש"ץ לא איכפת לן, דדי לנו שהוא מתקיים ברוב ציבור, וכאמור אזלינן בתר רובא.

מכל מקום אנו רואים כי בעל כנה"ג שינה מעט מדברי ר"ש חקאן, אם כי מסתבר שר"ש חקאן יסכים בזה. בעל מגן אברהם שינה מעט מדברי כנה"ג, אבל עדיין דבריו עולים שפיר עם הכתוב שם. אלא ששינוי זה גרם כי ניתן להבין את דבריו גם באופן אחר,

ולפי הבנה זו, שהיא הבנת בעל ערוך השולחן, דברי מגן אברהם ודברי כנה"ג מתפרשים באופן אחר לגמרי, וכפי שכתבנו.

אמנם לכשתמצי לומר אפשר לומר כי בסופו של דבר, לעניין הדין צדק בעל ערוך השולחן. היינו, אפשר לומר כי מגן אברהם שינה במתכוון את דברי בעל כנה"ג, הואיל והבין כי כנה"ג למד מדברי ר"ש חקאן כי העיקר הוא פנים כנגד פני ש"ץ. כלומר, כרגיל על הכהנים לקיים שני תנאים, פנים כנגד פנים וצד מזרח, והשאלה היא אם אי אפשר לקיים את שניהם אלא רק אחד מהם, את מי יש להעדיף. בעל כנה"ג הבין מדברי ר"ש חקאן כי העיקר הוא פנים כנגד ש"ץ, ויש לוותר על מזרח, ולכן בעל מגן אברהם שינה במתכוון את דברי כנה"ג, והדגיש רק את עניין פנים כנגד ש"ץ, כדי שיוכן באופן ברור כי זה העיקר, וזה גם מה שכתב ערוך השולחן לדינא.

האחרונים שהזכירו את דברי מהר"ש הלוי לא ראו את דבריו בכתב יד, אלא הסתמכו רק על המובא בכנה"ג; כמו כן הם לא דנו בעצם שיטתו על פי הגמרא, ולא הביאו ראיה לדבריו או סתירה להם. אמנם בספר "כה תברכו", שהוזכר לעיל, דן המחבר בשיטת מהר"ש חקאן, והוא מקשה על דבריו:

ממאי דאיתמר בפי' ואלו נאמרים ד"מ ע"א אמר רב יצחק לעולם תהא אימת ציבור עליך שהרי כהנים פניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי שכינה ע"כ. מ"ש כלפי שכינה הדבר פשוט שהוא כלפי ההיכל ששם השראת שכינה וכן ראיתי לה"ה המפורסם חיד"א ז"ל בספרו הק' מורה באצבע סי' ג אות ס"ז שכתב היכל בגי' אדניי ובהכנסו לביה"כ ישתחוה נגד הארון שבו הס"ת ששם שורה הקדושה וכו'... א"כ כשאומר רב יצחק כלפי השכינה היינו כלפי ההיכל ונמצא לפי זה דבכל מקום שהוא קבוע ההיכל אפי' שהוא לצד דרום או לצד צפון צריך שיעמדו שם הכהנים לברך, דאם נאמר שיעמדו לצד מזרח אפי' דליכא שם היכל, איך אתה למד להיות לעולם אימת ציבור עליך... ואין לומר דס"ל להרב ז"ל שהשכינה תמיד במזרח אע"פ דליכא היכל... ומאי דקאמר ר"י לעולם ואחוריהם כו' היינו כלפי הכותל מזרחית,⁴⁰ דא"כ לא היל"ל הטעם כדי שיהיו פניהם כלפי ש"ץ, דת"ל דהשכינה במזרח כדי שיהיו אחוריהם כלפי השכינה וממנו ילמדו להיות אימת ציבור עליהם, ומדתלי טעמא כדי שיהיו פניהם נגד הש"ץ, משמע דאפי' דהשכינה היא שורה יותר בהיכל שהוא לצד אחר, עכ"ז אין הכהנים עומדין אלא במזרח כדי שיהיו פניהם נגד הש"ץ, ומאחר שכן מה יענה להא דר"י.

העתקתי חלק ניכר מדבריו, כדי שיהיו מצויים לפני המעיין. עם זאת בסוף דבריו דייק מדברי רבינו כפי שהובאו בכנה"ג, "ומדתלי טעמא" וכו', אלא שבכנה"ג כתב את הדברים בקיצור, ולכן לא ניתן לדייק מדברים אלו, הואיל וצריך לראות את הדברים בשלימותם. ואכן הרואה בדברי רבינו בתשובתו, יראה שאין מקום לקושי.

למרות האמור הסיק ריא"ה חמצי לדינא: "אלא דלבי מהסס לעשות היפך פס"ד של מוהרש"ח הלוי ז"ל, ואין לנו אלא המנהג, הכל לפי מנהגו צריך לנהוג, דגדול כח המנהג ואין לזוז ממנו, והרי אמרו אם הלכה רופפת בידך פוק חזי מאי עמא דבר".

בעניין המחלוקת בין מהר"ש חקאן לבעל כנה"ג, לא מצאנו בדברי הפוסקים דעה מוסכמת. המגן אברהם בסעיף קטן ט"ו הביא את כל דברי כנה"ג, ומכאן משמע קצת כי הוא סבור כמותו.⁴¹ אבל הבאר היטב הביא מדברי מגן אברהם רק את דברי מהר"ש חקאן, ומשמע כי הוא סבור כמותו. גם הפרי חדש סבר כמהר"ש חקאן, שהרי לאחר שהביא את דברי מהר"ש חקאן מתוך כנה"ג כתב "וכן עיקר אעפ"י שלא נהגו כן". בעל פרי מגדים באשל אברהם סקט"ו הביא רק את דברי הפר"ח: "ועיין פרי חדש... והכהנים עומדים במזרח אעפ"י שהיכל לצד דרום יע"ש". שולחן ערוך "הרב" סי"ח כתב ש"א"צ להיות פני הכהנים כלפי הש"ץ אלא אפילו אם ההיכל קבוע בצפון והתיבה שהש"ץ לפניו היא במזרח הכהנים עומדים לפני ההיכל בצפון ופניהם לדרום כלפי העם"; הוא ציין שהמקור לכך הוא "כה"ג מ"א סקט"ו". נראה שהוא סבור כי זהו המנהג השלישי שכתב כנה"ג, שבו הש"ץ עומד בכיוון מנוגד לכיוון ההיכל והעם, אלא שהוא שינה משום מה את הכיוונים הנזכרים בכנה"ג ואיני יודע למה, אף שאין בזה עניין מהותי. מכל מקום למדנו מדבריו שהוא אינו מקבל את שיטת ר"ש חקאן, משום שהוא סבור כי גם בעל מגן אברהם לא קיבלה, שהרי הביא את השגות כנה"ג עליו משלושה המנהגים שהעיד עליהם. המשנה ברורה סעיף קטן לו כתב בלשון זה:

וא"צ להיות פני הכהנים כלפי הש"ץ דוקא, אלא אפילו אם ההיכל קבוע בצפון והתיבה שהש"ץ לפניו היא במזרח הכהנים עומדים לפני ההיכל ופניהם לדרום כלפי העם [מ"א בשם כנה"ג] וי"א שטוב יותר שהכהנים יעמדו במזרח אע"פ שהיכל הוא לצד אחר והעם יעמדו נגדם פנים כנגד פנים [פר"ח והביאו פמ"ג].

אנו רואים כי המשנה ברורה הפך את סדר הדברים במגן אברהם; לאמור, בראשונה הביא את דעת כנה"ג, ואחריה הביא את דעת ר"ש חקאן. לא נתברר אם רצה לרמוז בזה על דעתו, וגם איני יודע כיצד ניתן לדעת מה דעתו. עוד יש להעיר כי את הכתוב בשם "מ"א בשם כנה"ג", הביא בלשונו ממש של שולחן ערוך "הרב", ומשום מה לא ציין לדבריו; כמו כן לא ציין כי דברים אלו אינם דברי כנה"ג ממש, אלא שיש כאן שינוי במיקום התיבה והציבור, אף שאין בזה כאמור נפקא מינה. בכף החיים סעיף קטן ס', לאחר שהביא את דברי מגן אברהם ואליה רבא, הביא את דברי הפר"ח דהעיקר כדברי מהר"ש חקאן אף על פי שלא נהגו כן, והוסיף כך: "וכ"כ האחרונים, ואם הכהנים מרובים נוהגים עכשו לעמוד שתי שורות זה אחר זה וכולם לפניו⁴² כלפי הצבור".

ג. נשיאת כפים במקום שאין ספר תורה

פרט נוסף מתשובת מהר"ש חקאן נזכר גם בשיירי כנה"ג, ריש סימן קכח. ר"ח בנבנשת דן שם בשאלה אם אפשר לשאת כפים גם במקום שאין ספר תורה, ואלו דבריו:

אמר המאסף כתבתי בתשובה וכו' דלכאורה נראה דדוקא בב"ה ובמקום שיש שם

41 כך משמע מדברי המשנה ברורה, שציין "מג"א בשם כנה"ג", כנגד דעת הפר"ח, אבל אין הוכחה ניצחת שזו דעת המשנה ברורה. מציוניו של ערוך השולחן, סי' קכח סי"ט, משמע שבדברי המגן אברהם אין הכרעה, וכן כתב בספר כה תברכו כי המגן אברהם לא הכריע בדבר.
42 נראה שצ"ל "פניהם".

ס"ת, אבל שלא בב"ה אפי' אם יש שם ס"ת והוא באקראי אין נושאים את כפיהם, וכן היה נראה לדקדק מדברי הרמב"ם ז"ל בפירוש המשנה פ' אין עומדין שכתב סדר ברכת כהנים לעמוד בפני ההיכל בבתי כנסיות וכו', אבל מצאתי בתשובה כ"י להרב מהר"ש חקאן הלוי ז"ל כתב על דברי הרמב"ם ז"ל, אלא יקשה על הרב ז"ל למה יזכיר בתי כנסיות וכי אם יתפללו בבית דעלמא אי נמי ברחובה של עיר אין נושאים את כפיהם אלא סימנא בעלמא הוא וכו' ע"כ. מדברים אלו מוכח דבכל מקום נושאים את כפיהם, ומיהו אין ראיה מדבריו דאפי' שלא במקום ס"ת, דאיפשר דבבית או ברחובה של עיר שיש בו ס"ת קאמר.

על כך העיר ר' שלום הכהן שולאל:⁴³

ולי ההדיוט נר' דמשמעות דברי מהרש"ח ז"ל מוכח דאפי' אין שם ס"ת, שהרי כתב בבית דעלמא וברחובה של עיר וכפל הלשון מורה דאין קפידא מלאומרה בכל מקום שיהא אפי' בלא ס"ת, וגם בית דעלמא משמע באין בו ס"ת, ואי איירי בבית שיש בו ס"ת כל כי האי לא לסתום דבריו בדבר שלא הוזכר בשום פוסק. וגם יש להכריח כן ממ"ש מהרש"ח ז"ל הנז' דמ"ש הרמב"ם ז"ל הוא סימנא בעלמא, משמע דאין לדקדק מדברי הרמב"ם כלום, ומה גם דבדברי הרמב"ם לא הוזכר ס"ת בפירוש מנין לנו להוציא דין זה שלא הוזכר בשום מקום, ומה גם דכפי מ"ש הרב הנז' דבריו הם סימנא בעלמא ודוק.

ר' שלום האריך עוד בדבריו והביא ראיות כי אכן יש נשיאת כפים גם במקום שאין ספר תורה; וכן האריכו בזה ר"ח פאלאג'י בחקקי לב סי' ד, וריא"ה חמצי, בכה תברכו מערכת ב' סי' ה.

כדאי להעיר בזה כי בסוטה לט ע"ב איתא "ואמר ר' תנחום אמר ריב"ל אין שליח צבור רשאי להפשיט את התיבה בצבור מפני כבוד צבור". וכתב שם רש"י: "שהיה דרכם להביא ס"ת מבית אחר שמשתמר בו לבית הכנסת" וכו'.⁴⁴ למדנו מכאן כי ספר התורה לא היה מונח בבית הכנסת, אלא לבית הכנסת היה צמוד חדרון מיוחד שבו נמצא ספר התורה. ורק כשהיו זקוקים לו לצורך קריאת התורה היו מביאים אותו פנימה. יש סבורים כי נוהג זה החל להשתנות מהמאה השלישית לספירה, על פי ממצאים שנתגלו בארץ בבתי הכנסת

43 נוה שלום, תקס"ד, או"ח ריש סי' קכח. בראש דבריו הביא את דברי הפר"ח שכתב ש"בכל מקום שמתפללין עשרה יש נשיאות כפים והכי נהוג, אלא שהוצרכתי לכתוב זה לפי שראיתי מי שצידד בדבר דבעינין ס"ת לנ"כ ולא חש לקמחיה"; וכתב כי הפר"ח התכוון בזה לבעל שיירי כנה"ג. אלא שריא"ה חמצי במערכת ב, סי' ה, ציין כי לאחר שהפר"ח כתב את הדברים הללו, הוסיף וכתב: "וכתב בס' כנה"ג בשם מוהר"ש חקאן ז"ל שאם ההיכל קבוע לצד צפון או לצד דרום שאין הכהנים הופכים פניהם אלא כלפי מזרח" וכו'. ריא"ה חמצי הסביר כי הפר"ח הסמיך את שני העניינים הללו הואיל ומהעובדה שהכהנים נושאים את כפיהם שלא לכיוון ההיכל משמע שיש נשיאת כפים גם במקום שאין ספר תורה, וזו ראיה נוספת לפר"ח. אלא שריא"ה חמצי תמה, אמאי הוצרך הפר"ח להסתייע מר"ש הלוי בצורה של דיוק, ולא הביא את דבריו המפורשים של מהר"ש הלוי שאין צורך בספר תורה, וכמו שציטטם בשיירי כנה"ג.

44 וכן הוא בתשובות הגאונים, אוצר הגאונים לסוטה עמ' 261, ובריי"ף מגילה פ"ד, דפ' וילנא דף יד ע"ב.

העתיקים מתקופת חז"ל. בתקופה זו נמצאו ארונות קודש שנראה שהיו ניצבים על בימה בבית הכנסת, או שהיו מונחים בתוך גומחה בקיר של בית הכנסת.⁴⁵ אין אנו יודעים כיצד נהגו בבתי הכנסת הקדומים בעת ברכת כהנים. אולי העובדה שספר התורה לא היה באופן קבוע בבית הכנסת מלמדת כי גם בעת ברכת כהנים לא הובא ספר התורה פנימה, אבל כמובן אין הוכחה מוחלטת לכך.

ד. כל תפילה צריכה להיות לצד השכינה
כתב בכנה"ג סי' קכח, הגה"ט שיטה ז:

מה שהכהנים בשעת עליה לדוכן פניהם כלפי ההיכל ואחוריהם כלפי העם, ובשעת הברכה פניהם כלפי העם ואחוריהם להיכל, ואחר סיום הברכה חוזרין להפוך פניהם כלפי היכל ואחוריהם כלפי העם, הטעם הוא דקודם הברכה ואחריה שצריכין לומר התפלה שתקנו להם חכמים כמו שאמרו כי עי"ק ידיו מאי אמר וכו', וכי מהדר אפיה מצבורא מאי קאמר וכו', וכיון שהם מדברים עם השכינה לא גרעי משאר תפלות שצריכות צד שכינה, אבל בשעה שמדברים עם ישראל צריכים להחזיר פניהם כלפי העם משום אימת צבור, הר"ש חקאן הלוי ז"ל בתשובה כתיבת יד.

בספר "ברכת הורי", על הלכות נשיאת כפים, לר"ב וייס, ירושלים תשנ"ד, סי' סקיא, עמ' קט, תמה על כך: "איברא לא מצאתי כעת בפוסקים שיהיה דין להתפלל שאר תפילות מלבד תפילת י"ח לצד שכינה"; ובהמשך דבריו כתב: "אח"ז ראיתי ברש"י סוטה ל"ח א' ד"ה לשנים וז"ל קורא אותם כהנים והן הופכין פניהן שהיו הפוכין לצד התיבה להתפלל הא דאמרי' וכו', ומשמע כהר"ש [חקאן] ז"ל דהפיכת הפנים לתיבה הוא כדי להתפלל וצ"ע".

ואפשר לומר כי ר"ש חקאן ס"ל דמצד הסברא ראוי לכתחילה להדר כלפי צד שכינה. ועוד אפשר לומר דהואיל וברכת כהנים נתקנה בתפילת י"ח, הרי שהיא נחשבת כחלק ממנה, ולפיכך שייך בה גם כיוון הפנים לצד שמתפללים אליו.

ה. מיקום ארון הקודש בקיר המזרחי

כתב הרמב"ם בהלכות תפילה (פי"א ה"ב): "ובונין בו היכל שמניחין בו ס"ת, ובונין היכל זה ברוח שמתפללים כנגדה באותה העיר כדי שיהיו פניהם אל מול ההיכל כשיעמדו בתפילה". עולה מדבריו כי פני העם צריכים להיות אל ההיכל. לפי זה קצת קשה, שהרי אם אנו ממקמים את ארון הקודש באמצע הקיר המזרחי, אזי אין פני כל העם אל הארון, אלא אם העומדים בצדי בית הכנסת יצדו מעט את עצמם לכיוון הארון. ואכן, אם נדייק בלשון הרמב"ם נראה כי הוא לא הדגיש שעל הארון להיות באמצע הקיר המזרחי, אלא כתב שבונים את ההיכל באותו כיוון שמתפללים לשם, ולא פירט היכן מקום הארון בקיר

45 ראה: ג' היטנמיסטר, "ארון הקודש והתפתחות בתי הכנסת העתיקים", דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 1-6, ובמקורות שם; אריק מ' מאירס, "ארון הקודש של נברתי", קדמוניות טו (תשמ"ב), עמ' 77-81, ובמקורות שם; צ' אילן, בתי כנסת קדומים בארץ ישראל, [חמ"ד] תשנ"א, מבוא, בנושא הבימות וארונות הקודש [אין מספרי עמודים למבוא, אבל לפי ההמשך המדובר הוא בדף 12 ע"ב ואילך], וראה שם דף 74 ע"א על בית הכנסת שבגמלא.

עצמו, ומשמע אפוא שאין צריך להיות דווקא באמצע. ואכן בשו"ת אגרות משה, חלק או"ח ב', סימן כח ד"ה אבל פירוש, כתב כך:

וההיכל סובר הרמב"ם שאין הכרח שיהיה באמצע, אלא שיהיה ברוח שמתפללין שהוא אצלינו במזרח בכל מקום שהוא אף סמוך לדרום ולצפון, שלכן לא כתב עליו שיהיה באמצע רק שיהיה באותו הרוח שמתפללים נגדו.

גם ר' יוסף ליברמן⁴⁶ כתב כי מדברי הרמב"ם אין הוכחה שארון הקודש צריך להיות ממוקם דווקא באמצע הקיר. אבל בכל זאת הוא סבור שעל ארון הקודש להיות באמצע הקיר, וכתב לכך כמה נימוקים, ואלו דבריו:

ואם הוא באמצע א"כ פני כולם אל ההיכל, לא מיבעיא האמצעיים אלא גם העומדים בצדדים פונים עצמם מעט כלפי ההיכל, ואפילו אם עומדים ישרים, נטפלים הם להיכל הקבוע באמצע, משא"כ אם ארון הקודש יהיה בצד, א"כ רוב הציבור אין "פניהם אל מול ההיכל", דאין הציבור פונים לפינה אשר שם ארון הקודש. וגם יש דמיון מעט שלנו לבית המקדש כמ"ש בתשובות החת"ס (או"ח סי' כח) לגבי הבימה שהיא במקום המזבח (ועי"ש בס' ליקוטי הערות). ובמקדש היה קה"ק בדיוק מול ההיכל, ובאותו רוחב של כ' אמה. ובאמצע קה"ק עמד הארון. וא"כ ארון הקודש שלנו שבו ס"ת, הוא כנגד הארון שבו היו הלוחות, ג"כ מקומו באמצע מזרח בהכ"נ. ומצד הסברא מובן הוא ואינו צריך להוכחות, שכל דבר חשוב קובעים אותו באמצע, וגם זה נוי ותפארת לבהכ"נ שארון הקודש יהיה בנוי באמצעו.

ברור כי ר"י ליברמן לא הכיר מציאות אחרת של ארון קודש. לאמור, הוא לא ידע כי יש בתי כנסת שארון הקודש בנוי על כל קיר המזרח, וכדי להשיג זאת היו בונים כמה ארונות קודש על פני כל הקיר המזרחי, וכמו שכתבנו לעיל,⁴⁷ ולכן כתב מה שכתב.

[תשובת ר' שמואל חקאן הלוי]

שאלה. בית הכנסת שאין ההיכל באמצע כותל מזרחי שש"צ והציבור מתפללין כנגדו, אלא משוך לסוף הכותל במקצוע דרומי מזרחי, ויש שם אצטבה על פני כל כותל דרומי מן המזרח למערב והיא רחבה, וקצת בני אדם מן הציבור עומדין שם להתפלל, ויש מורה ובא שצריכין הכהנים לעלות שם ע"ג אותה אצטבה בשעה שנושאין כפיהן, והביא ראיה מדברי הרמב"ם ז"ל בפ"ד מה' תפלה (הלכה ג) וז"ל, והולכין ועולין לדוכן ועומדים שם פניהם להיכל ואחוריהם כלפי העם וכו', משמע דהיכל בעינין. והוקשה הדבר בעיני כל, כי מעשים בכל יום בכיוצא בזה, והכהנים עומדים כנגד ש"צ ולא ראינו לא נגיד ולא חכם שידקדק בזה, וכי אפשר שלא ראו דברי הרמב"ם, או לא חששו לדבריו.

תשובה. בעניותנו אין הכהנים זקוקים להיכל, דבפ' אלו נאמרינן (סוטה מ ע"א) א"ר יצחק לעולם תהא אימת צבור עליך, שהרי הכהנים פניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי

46 משנת יוסף, על הלכות בית הכנסת, ירושלים תשנ"ב, סי' כב אות ג, קיג ע"ב.

47 ראה לעיל הע' 26.

שכינה. ובתוס' [פתא] דמגלה (פ"ג) כשהכהנים נושאים את כפיהם פניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי הקדש. ואי איתא דלמצוה מיהא יש לחזור אחר היכל, היל"ל ואחוריהם כלפי היכל,⁴⁸ דכ"ל טפי שהוא קדש ושכינה והיכל, דאילו שכינה, א"נ קדש, לא מוכחי אלא רוח שמתפללין כנגדה אפילו בלא היכל. ובפרק לא יחפור (בבא בתרא כה ע"א) תנן אין עושין בורסקי אלא למזרח העיר, ר' עקיבא אומר לכל רוח הוא עושה חוץ ממערבה. ותני עלה בברייתא, חוץ ממערבה מפני שתדירה. ואסיקנא מאי תדירה, תדירה בשכינה. אריב"ל באנן] ונחזיק טובה לאבותיכם שהודיעונו מקום תפלה שנאמר וצבא השמים לך משתחווים (נחמיה ט, ו) — במערב.

ובתוספות (ד"ה וצבא) כתבו ז"ל, וא"ת ואמאי לא [נדע] מקום תפלה מבית המקדש שהיתה שכינה במערב כדכתיב ונועדתי לך שמה וכו', וי"ל דמשם אין ללמוד דאע"ג דשכינה בכל מקום א"א להשימ ארון וכפרת אלא בצד א'. ואי איתא דבהיכל יש עדיפותא א"כ לא תירצו התוספות כלום דסוף סוף ידענו מקום תפלה למצוה כיון שהושם במערב ארון וכפרת, אלא ודאי בהיכל אין עדיפותא.⁴⁹ עוד תירצו בשם ריצב"א דמבית המקדש אין ללמוד דשכינה במערב, דנהי דבית קדש הקדשים היה במערב המקדש מ"מ הארון שהשכינה שם כדכתיב ונועדתי לך שם, היה במזרח בית קדשי קדשים. הרי שלפי הס"ד שלא היינו יודעים מקום השכינה היינו תולין שהשכינה בארון שהיה במזרח, אבל אחר שידענו האמת דשכינה במערב מצד צבא השמים, שוב אין לתלות הקדושה אלא במקום התפילה שהוא במערב יהיה שם היכל או לא יהיה [שם], ופשיטא דכריב"ל קי"ל דאמר כר' עקיבא ור' אבהו נמי ס"ל הכי כדאיתא התם, והא דתניא בפ' תפילת השחר (ברכות ל ע"א) שחייב להתפלל כנגד ירושלים כר"ע⁵⁰ אזלא, וכן אנו נוהגים, וכדברי התוספות שם (ד"ה לכל⁵¹).

ולפי זה צ"ל שהרמב"ם ז"ל שכתב שעומדים שם פניהם להיכל לסימנא בעלמא נקט שעומדים ופניהם לצד שמתפללים כנגדו, ומיירי בסתם בית הכנסת שההיכל ברוח שמתפללים כנגדו כמו שכתב הוא ז"ל (בפי"ד) [בפי"א] מאותן הלכות (הל' תפילה פי"א ה"א-ה"ב) וז"ל, כל מקום שיש בו עשרה מישראל צריך להכין לו בית לתפילה וכו'.

48 והנה הרמב"ם אכן שינה וכתב כי הכהנים בעת עלייתם לדוכן עומדים שם פניהם להיכל ואחוריהם כלפי העם, אבל על כך השיב רבינו לקמן כי "פניהם להיכל" הוא סימן בעלמא. ברם מעניין כי את הדין המובא בתוספתא שכתב רבינו כאן, לא כתב הרמב"ם באותו לשון, אלא רק כתב ומחזירין פניהם כלפי העם, ולא הזכיר מאומה אודות אחוריהם.

ודע כי דברי רבינו קשים, הואיל ולא מצינו בשום מקום בחז"ל את המלה "היכל" במשמעות של ארון קודש. היא נמצאת במוכחן זה לראשונה כנראה בזוהר נשא, קלד ע"א. אלא שרבינו נמשך אחר לשון הרמב"ם, ולכן נקט "היכל", אבל עצם דבריו מתקבלים, שהרי היה יכול לומר בתוספתא "תיבה", ראה תוס' שבת לב ע"א, ור"ן ריש פ"ג דמגילה. ואולי היה יכול לומר גם "ארון", אם כי דומה ש"ארון" נמצא רק בלשון תלמוד ולא בלשון משנה.

49 כוונתו, דהיינו שהרי אמנם השכינה נמצאת בכל מקום, אבל אם שמו את הארון במערב הרי משמע מכאן שיש עדיפות למערב, ואם כן אמאי הוצרך התלמוד ללמוד זאת מצבא השמים, אלא משמע דלדעת התוספות מקום הארון אינו אומר מאומה.

50 בתוספות שלפנינו איתא "כר' חנינא, דהוא אמר אתון דיתבון לצפונא דארעא דישראל אדרימו". ואולי נפלה ט"ס בכתב היד, או שהקריאה אינה מדויקת.

51 התוספות לא כתבו כלל על אודות מנהגנו, ולכן מה שכתב רבינו "כדברי התוס'", מוסב על דברי הברייתא מברכות.

ובונין בו היכל שמוניחין בו ס"ת, ובונין היכל זה ברוח שמתפללים כנגדה באותה העיר כדי שיהיו פניהם אל מול ההיכל כשיעמדו בתפילה ע"כ. ופשט לשון זה שעושיין היכל על פני כל רוח שמתפללים כנגדה כמו שנוהגין בכל מלכות מצרים שלרוח מזרח עשוי היכלות,⁵² שאם אין עושים אלא היכל קטן היכי פסיק ותני כדי שיהיו פניהם אל מול ההיכל והלא קטן הוא מהכיל פני עשרה, כ"ש קהל רב, ובב"ה [=ובבית הכנסת] כזה קרא הרב את כל הרוח שמתפללים כנגדה היכל, שכל העולה לדוכן זה פניו כלפי ההיכל, אבל בב"ה שלא יעשה בו היכל כזה אלא היכל קטן ומן הצד אין הכהנים צריכין לחזור אחריו. ועוד יש לישיב שכתב הרב ועומדי' שם פניהם להיכל, ללמדנו דאפי' בכה"ג שעומדין ופניהם להיכל, כשיגיע ש"צ להודאה מחזירין פניהם אל העם כמו שסיים בסמוך, אע"ג דממילא אחוריהם אל היכל ה'.

ובפירוש המשנה פ' אין עומדים (ברכות ה ע"א, ד"ה העובר) כתב הרב ז"ל וז"ל, סדר ברכת כהנים לעמוד לפני ההיכל בבתי כנסיות ולהחזיר פניהם אל העם ואחוריהם להיכל. ומי שיודע בטיב לשון וענין יקשה לו למה הזכיר יזכיר הרב בתי כנסיות, וכי אם התפללו בבית דעלמא, אי נמי ברחובה של עיר, אין נושאים את (פניהם) [כפיהם]. ועוד אחר שאמר ולהחזיר את פניהם לעם, למה אמר ואחוריהם אל ההיכל, וככה"ג [=וכל כהאי גוונא] פרכינן בפ' יום הכפורים (יומא עז ע"א) ממשמע שנאמר ופניהם קדמה (יחזקאל ח, טז) איני יודע שאחוריהם אל היכל ה' (שם). ולפי מה שכתבתי ניחא, שלפי שהזכיר הרב שפניהם להיכל וכו' וכי ברכת כהנים זקוקה היכל, לכך פי' בבתי כנסיות כלומר סימן בעלמא הוא, דסתם בתי כנסיות לרוח שמתפללים כנגדה, והוא הישוב הראשון שכתבתי, וללמדנו הישוב השני כתב ולהחזיר פניהם אל העם ואחוריהם להיכל והוא הישוב השני שכתבתי שאין לחוש אם אחוריהם להיכל.

ולמיחת טפי לעומקא דדינא יש לשאול דדמי לחוכא ואטלולא מה שעולין לדוכן ועומדין שם ופניהם כלפי שכינה ואחוריהם כלפי העם, ועוד מעט כשנושאים את כפיהן פניהם לעם ואחוריהם כלפי שכינה, וכשמשלימין חוזרין כלפי שכינה ואחוריהם לעם. ועוד הא דאמר רבי יצחק לעולם תהא אימת צבור עליך שהרי כהנים פניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי שכינה (סוטה מ ע"א), מנ"ל דכהנים פניהם כלפי העם, אי מקרא נפקא לן כדמוכח בגמרא (שם לח ע"א) אמור להם פנים כנגד פנים, א"כ לאו משום אימת צבור הוא אלא גזרת הכתוב להסביר להם פנים לישראל במקום שולחם דהני כהני שלוחי דרחמנא נינהו (יומא יט ע"א) בברכה זו כדכתיב ושמו את שמי (במדבר ו, כז) וכו' וכ"כ יכול⁵³ שלוחו של אדם כמותו וכתוב ופניתי אליכם (ויקרא כו, ט) וכו', ואי לא קים לן מקרא כ"ש שאין ללמוד מהא אימת צבור, דדלמא כהנים עומדים בצד צפון או בצד דרום וכשפניהם כלפי העם אין אחוריהם כלפי שכינה, ודוחק לומר דר' יצחק ס"ל כר' ישמעאל דאמר שכינה בכל מקום.

ולישב כל זה י"ל שהכהנים בשעה שנושאים כפיהם ומברכין אינן זקוקין לא לצד היכל ולא לצד שכינה ואפילו לכתחילה אין להקפיד בזה כי מצד לשון הברכה שאומר לישראל לנוכח יברכך ה' יאר ישא, גם מצד נשיאות כפים <למעלה רום ידיהו נשא>

52 היינו, אם אי אפשר לעשות היכל על כל הרוח, אזי עושים היכלות היכלות, ולכן נקט לשון רבים.

53 כך כתוב ומנוקד בכתב היד, וצורה זו היא על פי מה שכתבו החוספות (ואינם לפנינו בדפוסים אלא רק בעין יעקב) במגילה כא ע"ב, עיי"ש.

וממשיך הברכה מלמעלה⁵⁴ וכן הם מתפללים אחר הברכה עשינו מה שגזרת השקיפה וכו', הא למדת שאינן זקוקים להיכל ולא לצד שכינה, אלא מפני שתי התפילות שתקנו להם חכמים תחלה וסוף כדאמרינן בגמרא (סוטה לט ע"א) כי עקר כרעיה מאי קאמר יר"מ [=יהי רצון מלפניך] שתהא ברכה זו וכו', וכי מהדר אפיה מצבורא מאי קאמר, עשינו מה שגזרת וכו', וכיון שבשתי תפלות המעולות הללו הכהן מדבר עם השכינה לא גרעו משאר התפלות שצריכות צד השכינה כדכתיב והתפללו אליך דרך ארצם (מלכים א ח, מח; ברכות ל ע"א), וכדילפינן מצבא השמים לך משתחווים, ובשעה זו אין לחוש לאימת צבור שהרי הזקנים תמיד עומדים⁵⁵ בתפילה פניהם כלפי שכינה ואחוריהם כלפי העם, אבל בשעה שנושא כפיו ומדבר לנוכח עם ישראל יברכך יאר ישא שייכא אימת צבור שאין לו עסק עם השכינה, וכה"ג אמר ר' יצחק לעולם תהא אימת צבור עליך בכל שעה שאתה מדבר עמהן אפילו בדבר הרשות, שהרי הכהנים בשעת נשיאת כפים אעפ"י שאין להם צורך לעמוד בצד שכינה והיה אפשר להם כשסיימו תפלתן לישמט ולעמוד לצד צפון או דרום שיהיה פניהם כלפי העם ולא יהיו אחוריהם כלפי שכינה, לא מצינו שהזקיקום לכך, וממעשים בכל יום מביא ראיתו,⁵⁶ דע"כ היינו טעמא דלא הזקיקום לכך מפני אימת הצבור, שיהיו⁵⁷ גם הצבור צריכין להסב פניהם לכהנים ולהעתיק <פניהם> לאותו צד שיפנו הכהנים דאמור להם בעינן פנים כנגד פנים.

והשתא דאתינא להכי מה שכותב הרב בחיבור ובפי' המשנה שהכהנים עומדים פניהם להיכל לא מדין ברכת כהנים ונשיאות כפים אלא מדין תפלה אמר כן, ונמשך למה שכתב בפ"א כדי שיהיו פניהם מול ההיכל כשיעמדו בתפילה, וכל חכם לב ישכיל שזה תכלית חשוב לבונים את ההיכל ברוח שמתפללין כנגדה שירוויחו בזה שיהיו פניהם כנגד ההיכל, לא שהוא חיוב או מצוה להתפלל, תדע שהרי בפ"ד מנה הרב ה' דברים המעכבין את התפילה ולא הזכיר שתהא נוכח ההיכל, ובפ"ה מנה ח' דברים שהן למצוה ואין מעכבין

54 בקטע זה יש כמה מילים שקריאתן קשה, אבל העניין עצמו מוכן. דעת רבינו כי בברכת כהנים יש המשכה ישירה של הברכה מלמעלה, והידים הפרושות מסמלות זאת, ולפיכך אין צורך שהכהנים יהיו לצד היכל או לצד שכינה. אבל הואיל והכהן מתפלל הן לפני נשיאת כפים והן לאחריה, אזי בתפילות אלו הוא זקוק להיכל.

55 דייק רבינו וכתב כשהם "עומדים" וכוונתו לתפילת עמידה, שאז פני הזקנים כלפי שכינה, שאם לא כן הרי הביא בתחילת דבריו את התוספתא שנאמר בה כי הזקנים יושבים ופניהם כלפי העם.

56 והכי דייק לישנא דר' יצחק שאמר "שהרי הכהנים" וכו', משמע כי מביא ראיתו ממנהג הכהנים.

57 צריך בירור מה כוונתו במשפט זה. והנה לפי דבריו עד עתה לא הזקיקו את הכהנים לעמוד בצד שונה מצד מזרח, הואיל ורצו ללמדנו שתהא אימת ציבור עליהם. ולא די בזה שאחוריהם כלפי מזרח, אלא כדי שנראה שאימת ציבור עליהם, פניהם צריכים להיות כלפי העם. אבל אם ההיכל נמצא בצד אחר, הרי לכאורה פני הציבור אל ההיכל, ונמצא שאין הוכחה לאימת ציבור. לכן הוסיף רבינו וכתב שגם הציבור צריכים להסב פניהם אל הכהנים. אלא שלכאורה מסקנה זו נסתרת מסוף דבריו שכתב שם "הלא תראה כי בעיני העם לא כתב הרב שצריך שיהיו פנים בפנים ע"י הכהנים, דהא אפשריטא בעין בגמרא דעם שכצודין בכלל ברכה, אבל בש"צ המקרא דקדק בו שיהיה פנים בפנים עם הכהנים" — משמע דהעיקר הוא שיהיו פני הכהנים כלפי הש"צ, ולא בעינן כלפי העם. אלא שיש לחלק דהרי הש"צ עומד בתפילתו ואינו יכול לזוז ממקומו, ולכן פני הכהנים צריכים להיות אל פניו להדיא. אמנם הציבור, הואיל ויכולים לזוז ממקומם, ואף חלק עושים כן בעת ברכת כהנים כדי לעמוד מול הכהנים, לא הלכו בהם אחר פנים מול פנים, אלא ממילא הם יסובו אל מול פני הכהנים, ומה שכתב רבינו כאן הוא עצה טובה, ובגדר דבר שאכן ברור לנו שכך יעשו ויכולים לעשותו.

וא' מהן נכח המקדש, ופי' (ה"ג) נכח המקדש כיצד היה עומד בח"ל מחזיר פניו נכח א"י ומתפללין, היה עומד בא"י מכויין פניו כנגד ירושלים, ואילו נכח ההיכל לא קאמר אפי' למצוה. וכן מנה בח' תיקון המקום, ופירוש (ה"ו) תקון המקום כיצד יעמוד במקום נמוך ויחזיר פניו לכותל, וצריך לפתוח חלונות וכו', ואלו צריך לתקן לו היכל לא קאמר, עכ"ל [על כרחך לומר] שאין מצוה אלא לצבור שיבנו להם בית לתפלה, וכן היכל שמניחין בו ספר תורה שמתפללין כנגדה כדי שיהיו פניהם וכו' כעין מקדש, שיהיו משתחווים נכח ההיכל אשר בו הארץ והכפרת, ומינה שאם הבונים לא קיימו מצוה ולא בנו היכל, או שבנו אותו בזויות הבית, לא נתחיבו המתפללים לצמצם ולדחוק עצמם מול ההיכל ההוא, דבהכ"נ לאו כעין מקדש הוא, וכ"ש שאין לכהנים לעלות שם לברכת כהנים דמחזי כחוכא ואטלולא, שמתפללים עם הצבור בלא היכל, ולתפלה קצרה זו יחזרו אחר היכל, שמוציאין לעז על תפלות י"ח, ואדרבה טוב להם שאין שם היכל שלא יצטרכו להחזיר פניהם להיכל, ועוד שצריכין להיות פנים כנגד פנים עם ש"צ המקרא אותם, שכן כתב הרמב"ם ז"ל בפירוש המשנה (הנ"ל) ז"ל ש"צ כנגד הכהנים פנים אל פנים וישים בפיהם ג' ברכות וכו', הלא תראה כי בענין העם לא כתב הרב שצריך שיהיו פנים בפנים ע"י הכהנים, דהא אפשר אפשיטא בעין בגמרא (סוטה לח ע"ב—לט ע"א) דעם שבצדדין בכלל ברכה, אבל בש"צ המקרא דקדק בו שיהיה פנים בפנים עם הכהנים, מדאמרינן (שם לח סע"א) אמר אביי נקטינן לשנים קורא כהנים וכו' שנאמר אמור להם, דמשמע ש"צ יאמר להם לכהנים והיינו קריאה. ויש לדקדק עוד בדברי הרב מסוגית הגמרא ואין להאריך, כי מנהגן של ישראל תורה היא ואינה חסרה תלמוד, וכל הבא לבטל את המנהג ימתח על העמוד,⁵⁸ והנלענ"ד כתבתי אני הטרוד שמואל הלוי.